

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-334-16>

УДК 330

АНДРУХОВИЧ Дана

Державний податковий університет

<https://orcid.org/0009-0004-6338-968X>

e-mail: dana_sprynska@ukr.net

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ДОПОМОГИ НА ЦІЛІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ І ПІДТРИМКИ МАЛИХ ТА СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті проаналізований процес розвитку регіональної державної допомоги як інструменту державного регулювання диспропорцій регіонального розвитку та підтримки депресивних регіонів у таких непомірно складних умовах як війна. У роботі використано дані з наукових публікацій, оцінок експертів міжнародних проєктів та офіційних джерел органів державної влади для комплексного аналізу розвитку регіональної державної допомоги для малих та середніх підприємств. Встановлено, що вивчення нормативного врегулювання процесу надання регіональної державної допомоги в ЄС дозволило виявити певні проблеми, пов'язані із забезпеченням її ефективності як інструменту підтримки збалансованого регіонального економічного розвитку на основі збереження ефективної конкуренції між регіонами шляхом спрямування на цілі залучення додаткових приватних інвестицій у нестабільні (недостатньо розвинені) регіони. Аналіз європейської практики надання регіональної державної допомоги показав наявність дилем у цій сфері, що певною мірою вирішуються за рахунок впровадження правила, коли в регіони з низьким рівнем розвитку державна допомога надається під реалізацію інвестиційних проєктів, а в регіони з високим рівнем розвитку - тільки для МСБ. На нашу думку, реформа децентралізації мала позитивні результати для фінансової міцності територіальних громад. Із розширенням їх фінансових можливостей актуалізувалося завдання зосередження їх уваги на аналізі й систематизації рішень щодо виділення державної допомоги для своєчасного повідомлення АМКУ. Висновки підкреслюють важливість процесу розвитку та надання державної допомоги має бути спрямовано на сприяння розвитку українського бізнесу, насамперед, МСП, на їх адаптацію до потреб економіки воєнного часу, розширення фінансування МСП всіх сегментів у вигляді кредитних та грантових програм.

Ключові слова: державна допомога, регіональна державна допомога, МСП, МСБ, грантові програми підтримки.

ANDRUKHOVYCH Dana

State Tax University

THE DEVELOPMENT OF STATE AID FOR THE PURPOSES OF REGIONAL DEVELOPMENT AND SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

The article analyzes the process of development of regional state aid as a tool of state regulation of disparities in regional development and support of depressed regions in such excessively difficult conditions as war. State aid is actively used as a tool of state regulation to equalize disparities in regional development and support depressed regions. In 2015-2020, decentralization was carried out in Ukraine - an administrative-territorial reform, because of which the administrative-territorial division changed, and local self-government bodies received greater powers to collect and allocate financial resources. This actualized the task of improving state aid based on the study and implementation of European rules for monitoring and providing regional state aid. The work uses data from scientific publications, expert assessments of international projects, and official sources of state authorities for a comprehensive analysis of the development of regional state aid for small and medium-sized enterprises. It was established that the study of the regulatory regulation of the process of providing regional state aid in the EU revealed certain problems related to ensuring its effectiveness as a tool for supporting balanced regional economic development on the basis of maintaining effective competition between regions by targeting the goal of attracting additional private investments in unstable (underdeveloped) regions. The analysis of the European practice of providing regional state aid showed the existence of dilemmas in this area, which to some extent are solved by implementing the rule, when in regions with a low level of development, state aid is provided for the implementation of investment projects, and in regions with a high level of development - only for SMEs. In our opinion, the decentralization reform had positive results for the financial strength of territorial communities. With the expansion of their financial capabilities, the task of focusing their attention on the analysis and systematization of decisions regarding the allocation of state aid for timely notification to the AMCU became more relevant. The conclusions emphasize the importance of the development process and the provision of state aid should be aimed at promoting the development of Ukrainian business, first of all, SMEs, at their adaptation to the needs of the wartime economy, expanding financing of SMEs of all segments in the form of credit and grant programs.

Keywords: state aid, regional state aid, SMEs, SMEs, grant support programs.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Державна допомога активно використовується як інструмент державного регулювання для вирівнювання диспропорцій регіонального розвитку та підтримки депресивних регіонів. У 2015-2020 рр. в Україні була проведена децентралізація - адміністративно-територіальна реформа за результатами якої змінився адміністративно-територіальний поділ, а органи місцевого самоврядування отримали більші повноваження щодо збору та розміщення фінансових ресурсів. Це актуалізувало завдання удосконалення державної допомоги на основі вивчення і впровадження європейських правил моніторингу і надання регіональної державної допомоги.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Розвиток системи державної допомоги на цілі регіонального розвитку та підтримка на місцевому рівні малих та середніх підприємств, стає все більш актуальним питанням досліджень серед науковців, адже саме час шукати методи адаптації бізнесу до умов повномасштабного військового вторгнення країни – агресора проти України. Багато наукових робіт присвячені питанню державного втручання в економічну діяльність суб'єктів господарювання. Серед науковців у своїх працях тему розвитку системи державної допомоги, аналіз сучасної європейської політики, а також реформування національної законодавчої бази у цій сфері досліджують Комашенко Т., Дунаєв І., Бітек І., Помнюк Т., Жаліло Я., Максимчук М., та інші.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на велику увагу до процесів державної підтримки суб'єктів господарювання недостатньо дослідженою лишається роль державної допомоги для регіонального розвитку насамперед, за рахунок стимулювання МСП та їх адаптації в умовах війни, яка триває.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є аналіз напрямків розвитку державної допомоги на регіональному рівні та обґрунтування заходів підтримки малих та середніх підприємств на місцевому рівні в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України та післявоєнного відновлення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Як зазначається на сайті Європейської комісії на основі статті 107(3) [1] і Договору про функціонування ЄС (ДФЕС) [2], регіональною називається вид державної допомоги яку Європейська Комісія може вважати сумісною з внутрішнім ринком державної допомоги для сприяння економічному розвитку певних неблагополучних територій в межах ЄС [1]. Для дієвого контролю і моніторингу за регіональною державною допомогою Європейська Комісія розробила керівні принципи визначення допустимості та ефективності державної допомоги і критерії для визначення таких територій.

Основними цілями надання регіональної державної допомоги є забезпечення рівних умов для розвитку регіонів, запобігання необґрунтованому нарощуванню субсидій на разі необхідності підтримання підприємств в економічно нестійких регіонах та обмеження впливу регіональної державної допомоги на конкуренцію до допустимого мінімуму [3]. У ЄС критерії оцінки допустимості регіональної державної допомоги визначаються її відповідністю заявленій меті - орієнтованістю на прискорення розвитку регіонів з низьким показником ВВП на душу населення за збереження інших умов розвитку рівними щодо інших держав-членів ЄС. Список таких низько розвинених регіонів (карта регіональної допомоги) окреслює географічні зони, де компанії можуть отримувати регіональну державну допомогу та її інтенсивності (Таблиця 1.)

Таблиця 1

Критерії сумісності регіональної державної допомоги із положеннями статей 107-109 дфес

Назва критерію	Сутність критерію
1 Внесок у чітко визначену мету спільного інтересу:	Регіональна державна допомога має сприяти досягненню мети спільного інтересу.
2 Необхідність державного втручання	Регіональна державна допомога має призвести до суттєвого покращення, яке ринок не може забезпечити самотужки, наприклад, шляхом усунення провалів ринку або вирішення проблеми справедливості чи рівності.
3 Відповідність заходу допомоги	Регіональна державна допомога має відповідати загальному спрямуванню спільної європейської політики.
4 Стимулюючий ефект	Результатом регіональної державної допомоги має бути початок нової діяльності підприємства, яку б воно не здійснювало без такої допомоги або здійснювало б обмежено, або в інший спосіб, або в іншому місці.
5 Пропорційність допомоги (мінімальна допомога)	Сума регіональної державної допомоги має бути мінімально необхідною для стимулювання додаткових інвестицій або початку діяльності у відповідній сфері.
6 Уникнення надмірного негативного впливу на конкуренцію та торгівлю між державами-членами	Загальний баланс наслідків заходу регіональної державної допомоги має бути позитивним.
7. Прозорість допомоги	Держави-члени, Комісія, суб'єкти господарювання та громадськість повинні мати легкий доступ до всіх нормативних актів та відповідної інформації про допомогу.

Джерело: [4]

Регіональна державна допомога може надаватися в різних формах, проте обов'язком держави-члена ЄС є забезпечення такої її форми, яка призведе до найменших спотворень торгівлі та конкуренції. Якщо допомога надається у таких формах, які забезпечують пряму грошову перевагу (наприклад, прямі гранти, звільнення або зменшення податків, соціального страхування чи інших обов'язкових платежів, або постачання землі, товарів чи послуг за цінами, нижче ринкових тощо), держава повинна надати докази, чому інші потенційно менш руйнівні щодо конкуренції форми регіональної державної допомоги, які базуються на

різноманітних боргових інструментах або інструментах власного капіталу (наприклад, пільгові кредити або компенсації процентних ставок, державні гарантії, купівля пакету акцій або альтернативного способу фінансування капіталу на вигідних умовах) недоцільно використовувати в даному випадку.

Регіональна державна допомога може бути визнана сумісною з ринком, лише якщо вона має стимулюючий ефект для підприємства зайнятися новою діяльністю в більшому масштабі певним способом у визначеній місцевості. Цей стимулюючий ефект вважається наявним, якщо зафіксований факт прийняття позитивного інвестиційного рішення внаслідок підвищення прибутковості інвестиції або завдяки компенсації відносно надлишкових витрат, пов'язаних з її специфікою. При цьому державна допомога не повинна субсидувати звичайні витрати на діяльність підприємства та компенсувати звичайні бізнес-ризик економічної діяльності, а виключно стимулювання інвестицій в регіоні.

На разі, якщо регіональна державна допомога, спрямована на скорочення поточних витрат підприємства, вона є операційною допомогою і може вважатися допустимою, якщо спрямована:

- на зменшення конкретних труднощів, з якими стикаються підприємства у проблемних регіонах і підпадають під сферу дії статті 107(3)(а) Договору,
- на компенсацію додаткових витрат на ведення економічної діяльності в найвіддаленіших регіонах,
- для запобігання чи зменшення депопуляції в малонаселених районах [5].

З цих причин в багатьох випадках для активізації інвестицій підприємства регіональна державна допомога доповнюється регіональною оперативною допомогою. Обсяг такої допомоги розраховується відповідно до обсягу фінансування інвестиційного проекту або з урахуванням кошторису витрат на заробітну плату для новостворених робочих місць в рамках реалізації проекту. Інтенсивність (ліміт) допомоги не має перевищувати 50% від допустимих витрат. Але для МСП максимально допустимий обсяг допомоги може бути збільшений (до 20% для малих підприємств та до 10% для середніх підприємств) у кризовий період [6, с. 91] (Таблиця 2.)

Таблиця 2

Сума максимально-допустимої державної допомоги на інвестиційні проекти для різних типів підприємств різних регіонів в ЄС

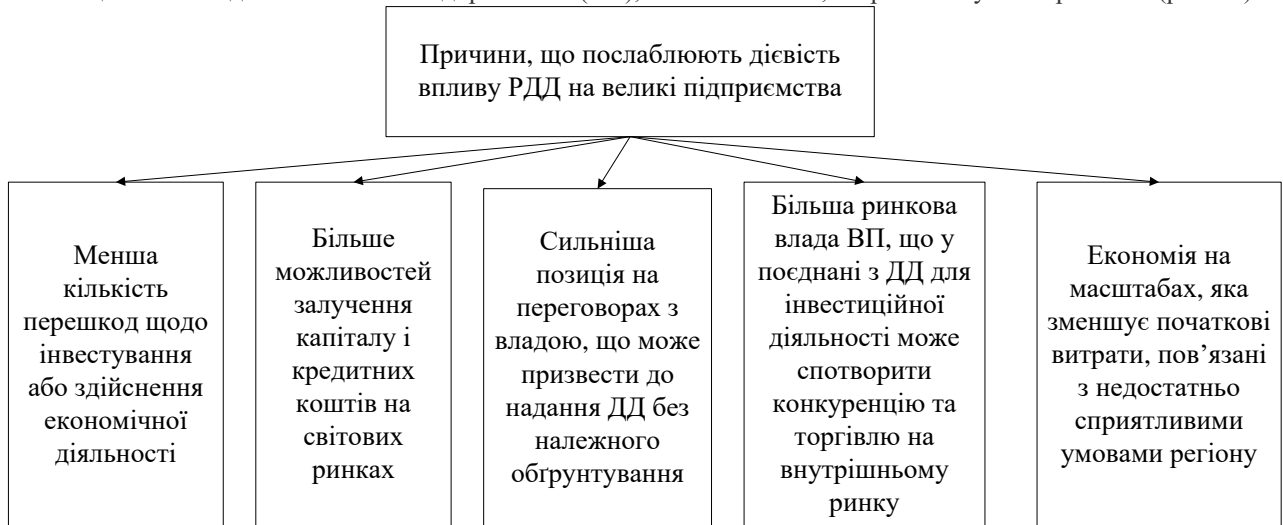
Сума максимально-допустимої допомоги		Розміщення інвестицій			
		Території без допомоги	С-регіони	А-регіони	
		150 млн євро	200 млн євро	350 млн євро	
Максимальна інтенсивність ДД	Для прямих грантів	Великі п/п	15%	20%	35%
		Середні п/п*	25%	30%	45%
		Малі п/п*	35%	40%	55%
	Податкові пільги, позики або гарантії	Великі п/п	20%	25%	40%
		Середні п/п*	30%	35%	50%
		Малі п/п*	40%	45%	60%

*Розраховується як сума максимально-допустимої допомоги до граничних витрат
Джерело: [7]

Таким чином, незважаючи на високий рівень врегулювання процесу надання регіональної державної допомоги в ЄС лишаються певні проблеми, пов'язані з забезпеченням її ефективності як інструменту підтримки збалансованого регіонального економічного розвитку та ефективної конкуренції між регіонами. На разі недостовірної оцінки стимулюючого ефекту регіональної державної допомоги виникає ризик послаблення її впливу і «розбазарювання» державних коштів, що суттєво знижує цінність регіональної державної допомоги як інструменту регулювання регіонального економічного розвитку. Розбіжності в обсягах наданої регіональної державної допомоги та підходах до імплементації правил її надання поміж європейськими країнами посилюють мінливість її позитивного ефекту та ризику втрати цілісності внутрішнього ринку ЄС. Найбільше страждають від цього підприємства тих регіонів, що дійсно потребують регіональної державної допомоги. Тому оцінці ефективності регіональної державної допомоги в ЄС приділяється виключна увага.

Однією з найважливіших складових оцінки її ефективності є відбір тих підприємств, які найбільш результативно використають державну допомогу. Дослідження наслідків заходів державної підтримки у розмірі 40 мільярдів євро, наданих понад 200 000 компаніям у семи державах-членах ЄС засвідчили, що позитивні результати (збільшення інвестицій, продуктивності, зайнятості та інновацій) були наявні лише для МСП [5]. А результати аналізу Європейської Комісії 78 випадків судової практики, які стосувалися регіональної державної допомоги для великих інвестиційних проектів (40 випадків) і невеликих інвестицій (38 випадки) показали, що навіть за дотримання усіх формальних вимог реальний стимулюючий ефект регіональної державної допомоги був сумнівним. Насамперед це стосувалося випадків надання незначних сум допомоги на тимчасовій основі, а також для розширення існуючої економічної діяльності [8].

Можна припустити, що пряма фінансова підтримка з боку держави меншою мірою впливає на зміну інвестиційної поведінки великих підприємств (ВП), ніж на МСП, через наступні причини (рис 1.)

Джерело: складено автором на основі [9].

Слабкість позитивного ефекту надання регіональної державної допомоги великим підприємствам приводить до ситуації, що така регіональна державна допомога в багатьох випадках не визнається Європейською Комісією сумісною з внутрішнім ринком відповідно до статті 107(3)(c) Договору [5]. Виключенням є надання її для початкових інвестицій з метою розвитку нових видів економічної діяльності, або диверсифікації діяльності підприємства за рахунок розробки і випуску нових продуктів чи впровадження інноваційних процесів. Також враховується факт залучення МСП до регіону як позитивний мультиплікаційний ефект.

За результатами аналізу практики надання регіональної державної допомоги в ЄС можна стверджувати про існування двох дилем у цій сфері.

1 Дилема 1: необхідність забезпечити, з одного боку, простоту і доступність отримання регіональної державної допомоги, з другого, - її результативність, що вимагає ретельної оцінки співвідношення стимулюючого ефекту та можливих негативних наслідків державної допомоги.

2. Дилема 2: повністю заборонити надання регіональної державної допомоги на інвестиційні проекти великим підприємствам чи дозволити її надання у випадку заздалегідь доведеного стимулюючого ефекту.

Їх вирішення спирається на нерівнозначність внеску регіональної державної допомоги у розвиток регіонів з високим (регіони «с») та низьким (регіони «а») рівнем розвитку та для великих і МСП. Для максимізації віддачі від регіональної державної допомоги в ЄС запроваджено наступне правило: в регіони «а» регіональна державна допомога має надаватися під реалізацію інвестиційних проектів, а в регіони «с» - тільки для МСП.

Також для вирішення проблемних питань у 2023 р. було проведено модернізацію правил GBER в ЄС. Зміни стосувалися державної допомоги на проведення досліджень щодо розвитку та інновацій (RDI), рекомендацій щодо ризикового капіталу (RCG), уточнення керівних принципів екологічної допомоги (EAG), авіаційного сектору та рекомендацій щодо санації та реструктуризації проблемних підприємств, а також регламентування мінімальних значень державної допомоги (de-minimis GBER) і коригування порогових значень тієї державної допомоги, факт надання якої підлягає повідомленню [10;11]. (Європейська Комісія вирішила, що загальне підвищення на 10 % порогових значень суми, про яку необхідно повідомляти, є доцільним і не призведе до спотворень конкуренції). Метою змін було підвищення прозорості процесу надання державної допомоги для покращання застосування правил Договору, контролю та точності експертної оцінки, забезпечення ефективності її використання.

В Україні питання регіональної державної допомоги набуло особливої актуальності під час реформи децентралізації у 2015-2020 рр., коли утворилося 1400 базових громад, в яких налічується близько 10-11 тисяч органів місцевого самоврядування. Якщо до реформи обсяги фінансування на місцевому рівні були досить незначними, то після реформування акумулювання майна і ресурсів значно прискорилося [12]. Так, у 2023 р. приріст доходів загального фонду місцевих бюджетів склав 11,0% (+43,8 млрд грн) порівняно із 2022 р., тоді як по державному бюджету - 21,1% (+212,9 млрд грн). Порівняно із довоєнним 2021 роком приріст доходів місцевих бюджетів склав 25,5%, тоді як державного бюджету - лише 13,9%. Частка доходів місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету впала з 24,4% у 2022 р. до 17,8% у 2023 р., що є нижчим рівня 2015 р. та дорівнює показнику 2011 року [13]. Таким чином, реформа децентралізації мала позитивні

результати для фінансової міцності територіальних громад. Із розширенням їх фінансових можливостей актуалізувалося завдання аналізу й систематизації рішень щодо виділення державної допомоги та своєчасного повідомлення АМКУ.

Як і в європейських країнах, в Україні надання державної допомоги на регіональному рівні часто застосовується для покращання інвестиційної привабливості регіонів та залучення іноземних інвесторів. Так, під час війни Уряд дозволив фінансувати з бюджету створення індустріальних парків [14]. Для цього перелік видатків другої черги, за якими здійснюються платежі Казначейство та його територіальні органи, розширено, зокрема, за рахунок введення позиції видатків на виготовлення проектно-кошторисної документації, заходи щодо створення та функціонування індустріального парку, внесеного до Реєстру індустріальних (промислових) парків. У січні 2023 р. Кабмін затвердив Порядок, яким передбачено компенсацію 100 % витрат на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж ініціаторам створення та учасникам індустріальних (промислових) парків, керуючим компаніям.

Особлива увага має бути також приділена комунальним підприємствам, оскільки 99,9% основних суб'єктів - отримувачів державної допомоги з **місцевих бюджетів** (за винятком пільгових ставок податків) є комунальні підприємства. Насамперед, має дотримуватися одне з основних правил державної допомоги - її обсяг має бути на мінімально можливому рівні, без повної компенсації витрат. Тобто, якщо підприємство отримує від бюджету фінансову допомогу, то робиться оцінка, чи може будь-яке інше підприємство отримати таку фінансову допомогу. Наприклад, комунальне підприємство надає платні послуги - вивозить сміття і отримує від населення за це гроші. Це вже є ознакою того, що потенційно є ринок, який може бути спотворено. Тому в даному випадку державна допомога є недопустимою

Відтак, зростання фінансових ресурсів та повноважень органів місцевого самоврядування має супроводжуватися посиленням відповідальності за їх ефективне використання. Після закінчення воєнного стану має відновитися норма, що до 1 квітня посадові особи місцевого самоврядування повинні здати звітність за своїми деклараціями НАЗК, а суб'єкти господарювання – подати звіти про отриману державну допомогу. Крім інформування АМКУ має постійно проводити моніторинг потреб комунальних підприємств, здійснювати аналіз та систематизацію результатів використання наданих коштів державної допомоги. Це дозволить вдосконалити вимоги до інформування про нову державну допомогу і контролювати граничний обсяг незначної державної допомоги, про яку орган місцевого самоврядування має повідомляти АМКУ. Адже нині увага АМКУ зосереджена на великих сумах державної допомоги, якщо загальна фінансова підтримка одного підприємства за три роки перевищує еквівалент 200 тисяч євро [15]. Проте за результатами аналізу реєстру державної допомоги, наданої до війни, рішення щодо виділення державної допомоги за заявками органів місцевого самоврядування, становлять менше 1 %, що може свідчити про вірогідність масового надання незначної державної допомоги.

Це припущення підтверджується тим фактом, що основний фокус уваги органів державного управління на регіональному рівні приділяється МСП. Як і в ЄС, останні мають значний вплив на розвиток регіону за значних проблеми з доступом до фінансування. Тому спеціально розроблені правила державної допомоги, для потреб МСП, щоб задовольнити ті їхні фінансові потреби, які не забезпечуються ринком [16 ; 17].

Особливо загострилася потреба МСП у державній допомозі під час війни. Понад 66% українських ММСП продовжили працювати і в умовах війни, тоді як у довоєнний час мікро-, мале та середнє підприємництво (ММСП) становило понад 99% зареєстрованих підприємств країни [18]. Сотні підприємств зафіксували початок своєї роботи саме в часи широкомасштабної російської агресії завдяки державній допомозі, основними формами якої стали податкові пільги, застосування державних програм «Доступні кредити 5–7–9%» та «Доступний фінансовий лізинг 5–7–9%», які адаптовані до викликів часу, забезпечують доступність кредитування широкого кола суб'єктів підприємництва та стимулюють галузі критичної інфраструктури в умовах воєнного стану.

Завдяки державній підтримці підприємства мали змогу адаптуватися до нових складних умов ведення бізнесу. Згідно Індексу настроїв малого бізнесу за 2022 рік, побудованого за результатами опитування Європейська Бізнес Асоціація, попри війну 3 з 4 МСБ планували розширення бізнесу у 2023 р. Опитування за 2023 рік демонструє незначне покращення настроїв МСБ — інтегральна оцінка Індексу зросла до 2,5 балів з 5 можливих, що залишається в негативній площині, втім вища за показник 2,4 бала у 2022 році та 2,2 бала у 2020 році [19]. Найбільш пріоритетним завданням влади для активізації бізнесу, 68% підприємців вважають знищення корупції, 44,1% – необхідність покращення доступу до кредитів. Значна частка підприємців указала на необхідність проведення судової реформи (41,4%) та податкової реформи (35,4%) [20]. Таким чином, проблема фінансування МСП – на другому місці.

Вітчизняні МСП є цільовою аудиторією багатьох програм іноземної фінансової підтримки низки міжнародних фінансових організацій та міжнародної технічної допомоги. Програми націлені, у першу чергу, на підтримку експортної конкурентоспроможності МСП в частині покращення організації експортної діяльності, розвитку навичок персоналу, допомоги щодо організації виставок чи співпраці з торговими місіями.

З початком війни більшість проєктів ЄС були переорієнтовані з надання інвестиційних коштів на безповоротну допомогу та обігові кошти, з'явилися мікрогранти [21], а також малі та середні гранти на суми й цілі, адаптовані до різних потреб різних категорій підприємств. Ключові напрямки допомоги ЄС [22]:

- фінансові інструменти, доступ до фінансування;
- підтримка ММСП через нефінансові інструменти: бізнес-коучинг, консультації тощо;
- поліпшення бізнес-середовища й умов ведення бізнесу.

Одними з найбільш значимими для промислових МСП України були такі:

1. Програма підтримки торгівлі, яку реалізує Європейський банк реконструкції та розвитку в Україні через Укргазбанк [23]. Вона була збільшена на 90 млн дол. США (до 170 млн дол. США) для фінансування експортно орієнтованих компаній, стимулювання економічного розвитку України та створення нових робочих місць. Підвищення ліміту торговельного фінансування дозволило збільшити підтримку та фінансування зовнішньоекономічних проєктів у сегменті МСБ.

2. Програма «Конкурентоспроможна економіка України» (KEY) Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), спрямована на фінансування ряду торгових місій та освітніх програм для українських експортерів. Зокрема у 2021 р. програма підтримки з бюджетом в 7,5 млн грн дозволила профінансувати шість проєктів торгових місій. Під час війни розробляються та реалізуються нові програми [24].

3. Проєкт «Застосування та реалізація Угоди про асоціацію ЄС – Україна у сфері торгівлі» Федерального уряду Німеччини Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) Gmb орієнтований на покращення умов для українських компаній, які бажають продавати свою продукцію на європейському ринку. Підтримка розвитку експортного потенціалу компаній відбувається через підтримку кластерних ініціатив, передусім в секторі машинобудування та інноваційних технологій. Через новостворені платформи, такі як, платформа технічного регулювання та експортний веб-портал, українські підприємці мають доступ до найактуальнішої інформації в сфері торгівлі, а платформа «TechUkraine» забезпечує презентацію та просування українських стартапів за кордоном [25].

4. Грантова програма в межах програми міжнародної співпраці «EU4Business: відновлення, конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП» за сприяння МЦТ України та Мінекономіки України [26].

5. Проєкт «Узгодження правил і практик конкуренції та державної допомоги із законодавством ЄС (COMPASA)», реалізований консорціумом у складі WYG Consulting Ltd. та Румунської ради з питань конкуренції (2023-2026 рр.) Його мета – сприяти вдосконаленню українського законодавства про конкуренцію та державну допомогу задля приведення його у відповідність до стандартів ЄС, що сприятиме зміцненню конкурентного середовища в Україні. Передбачена підтримка АМКУ у сфері діджиталізації та комунікації, що посилить його незалежність АМКУ та покращить виконання функцій [27].

6. Організація ООН з промислового розвитку (ЮНІДО) активно сприяє експорту МСП в Україні через реалізацію проєктів та програм, спрямованих на підвищення їх конкурентоспроможності шляхом впровадження сучасних стандартів менеджменту та технічного регулювання якості продукції. Зокрема, впровадження системи енергоменеджменту (СЕМ) відповідно до міжнародних стандартів ISO. Проєкт, спрямований на зміцнення інфраструктури якості та розвиток еко-індустріальних парків (ЕІП), що сприятиме залученню МСП в глобальні ланцюжки створення вартості, зокрема, у сфері деревообробної промисловості. ЮНІДО разом з Міністерством енергетики та промисловості ОАЕ є ініціатором Глобальних Самітів з Виробництва та Індустріалізації GMIS, що проводяться для розвитку співробітництва між виробниками, урядами, технологіями та інвесторами з метою задіяння трансформацій Четвертої промислової революції [25]. Завдяки співпраці з ЮНІДО Торгово-промислова палата України має 73 офіси в Україні та 70 представників за кордоном, входить в найбільші міжнародні бізнес-організації, такі як «Eurochambres», «WCF», «ICC» і багато інших), що дозволяє МСП покращити їх конкурентні позиції на експортних ринках, а формування гарантійного фонду кредитів на 1,5 млн дол США завдяки підписанню у червні 2020 р. договору між ЮНІДО та Укргазбанком полегшило роботу МСП у період COVID-19.

Для максимального використання можливостей, що доступні МСП у рамках грантових програм міжнародних організацій важливою умовою є підвищення рівня фінансової грамотності МСП. Для цього за підтримки USAID у рамках проєкту «Зміцнення громадської довіри (UCBI)» реалізується освітньо-грантова програма «Міцність» [28], запланований обсяг допомоги МСП – 60 тис. дол. США.

З огляду на необхідність повоєнного відновлення надання державної допомоги МСП вже на поточному етапі має відбуватися в контексті виконання завдання формування інноваційної інфраструктури в Україні, адаптації економіки до зеленого переходу та глобальної конкуренції через стандартизацію і сертифікацію послуг, товарів чи виробництв. Якщо до війни в Україні на інноваційні розробки ще виділялися певні кошти, то фінансування інноваційної інфраструктури, лабораторій, їх обладнання було практично відсутнім. В Україні немає жодної справжньої *testbed* – відомих в Індустрії 4.0 спеціальних стендів, на яких можна тестувати й експериментувати складні апаратно-програми розробки інтернету речей чи штучного інтелекту, чи цифрових двійників, чи інших ключових для промисловості, сучасних технологій. Їх зависока вартість для приватних інвесторів – понад 1 млн грн – визначила участь держави у створенні подібних стендів та цільових лабораторій в розвинутих країнах. Вони є ключовими елементами

інфраструктури в спеціальних Центрах прикладної експертизи, орієнтованих на ті чи інші прикладні сектори та надання послуг МСП. Окрема категорія таких центрів - це *Digital Innovation Hubs (DIHs)*, яких до війни в Україні було всього 3 (діючих - 2), тоді як в ЄС їх понад 600 [29].

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Таким чином, в Україні у воєнний період завдання регіонального розвитку зберігає свою актуальність. Підтримати регіони можливо через допомогу МСП на місцевому рівні, їх адаптацію до потреб економіки воєнного часу, розширення доступу МСП всіх сегментів до кредитних та грантових програм. Серед пріоритетних завдань - відновлення житла, енергетичної та транспортної інфраструктури, місцевої та соціальної інфраструктури, що потребує вирішення наступних завдань:

- підтримка нового бізнесу, розвиток підприємницької освіти та надання засобів підтримки підприємцям-початківцям;
- полегшення виходу на нові закордонні ринки в силу звуженого внутрішнього попиту;
- розширення грантового фінансування ;
- забезпечення підтримки інноваційної діяльності МСП;
- надання інформаційної, консультативної допомоги МСП;
- перехід на європейські стандарти корпоративної фінансової звітності.

Розробка регіональних програм підтримки МСБ може знизити ризики для створення нових та підтримати існуючі МСП, зокрема ті, які релокують свій бізнес в регіони, збільшити їх шанси закріпитися на ринку. Грантові програми підтримки ММСП не лише надають підприємцям необхідні ресурси для відновлення і розвитку, стимулюючи впровадження інновацій і посилюючи конкурентоспроможність на зовнішніх ринках, а й допомагають бізнесу зменшити фінансове навантаження, дають можливість звільнити або залучити ресурси на розвиток, наприклад, на маркетинг продукції, підвищення ефективності виробничих процесів, навчання персоналу. Ці кроки посилюють потенціал та стійкість МСП в умовах війни як основи регіональної економіки. Таким чином, науково-обґрунтоване і методологічно виважене стимулювання розвитку МСБ є інструментом збалансованого регіонального розвитку.

Література

1. EUR-Lex - 52013XC0723(03) - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Доступ до законодавства Європейського Союзу – виберіть свою мову. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2013.209.01.0001.01.ENG (дата звернення: 12.08.2024).
2. EUR-Lex - 12012M/TXT - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Доступ до законодавства Європейського Союзу – виберіть свою мову. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012M/TXT> (дата звернення: 12.08.2024).
3. Регіональна допомога. Конкурентна політика. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/regional_aid/impact_assessment_report_en.pdf (дата звернення: 12.08.2024).
4. Регламент. Конкурентна політика. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/state-aid/legislation/regulations_en (дата звернення: 12.08.2024).
5. EUR-Lex - 52013XC0723(03) - EN - EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language.* URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52013XC0723\(03\)\(date of access: 15.08.2024\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52013XC0723(03)(date of access: 15.08.2024)).
6. Комашенко Т. А. Розвиток системи державної допомоги. *Інвестиції: практика та досвід.* 2015. № 15. С. 88–91. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/15_2015/21.pdf (дата звернення: 15.08.2024).
7. *Competition Policy.* URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/system/files/2023-10/overview_of_TCTF_section_2.8_schemes.pdf (дата звернення: 15.08.2024).
8. Антимонопольний комітет України. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/620/3c0/0c9/6203c00c947ec265372141.pdf> (дата звернення: 15.08.2024).
9. EUR-Lex - 52013XC0723(03) - EN - EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2013.209.01.0001.01.ENG (дата звернення: 15.08.2024).
10. Regulation - 651/2014 - EN - General Block Exemption Regulation - EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.187.01.0001.01.ENG (дата звернення: 15.08.2024).
11. Regulation - 2023/1315 - EN - EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2023.167.01.0001.01.ENG&toc=OJ:L:2023:167:TOC (дата звернення: 15.08.2024).

12. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#Text>(дата звернення: 15.08.2024).
13. Аналіз місцевих бюджетів за 2023 рік | Всеукраїнська Асоціація ОТГ. *Всеукраїнська Асоціація ОТГ*. URL: <https://hromady.org/analiz-miscevix-byudzhetyv-za-2023-rik/>(дата звернення: 15.08.2024).
14. **Фінансова підтримка бізнесу**. НІСД URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/instrumenty-pidtrymky-biznesu-v-period-voynnoho-stanu-v-ukrayini-veresen>(дата звернення: 15.08.2024).
15. Про державну допомогу суб'єктам господарювання. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>(дата звернення: 15.08.2024).
16. Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для забезпечення розвитку регіонів та підтримки середнього та малого підприємництва. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-2018-п#Text>(дата звернення: 16.08.2024).
17. *Regional Aid. Competition Policy*. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/state-aid/legislation/modernisation/regional-aid_en(дата звернення: 16.08.2024).
18. Економічна правда. Мікро-, малий та середній бізнес: стійкість в часи війни, потенціал для відбудови України. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/2/709420/>(дата звернення: 16.08.2024).
19. Індекс настроїв малого бізнесу. URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Prezentatsiya-MSB-indeksu-2023.pdf>(дата звернення: 16.08.2024).
20. *Advanter ua*. URL: <https://advanter.ua/blog/stan-ta-perspektivi-malogo-j-serednogo-biznesu>(date of access: 16.08.2024).
21. Програма «Грант від EU4Business для мікробізнесу» (bdf.gov.ua) URL: <https://microgrants.bdf.gov.ua>
22. Економічна правда. Мікро-, малий та середній бізнес: стійкість в часи війни, потенціал для відбудови України. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/2/709420/>(дата звернення: 16.08.2024).
23. Європейський банк реконструкції и розвитку (ЕБРР). *European Bank for Reconstruction and Development (EBRD)*. URL: <https://www.ebrd.com/ru/home.html>(дата звернення: 16.08.2024).
24. Економічний розвиток | Ukraine | U.S. Agency for International Development. *U.S. Agency for International Development*. URL: <https://www.usaid.gov/uk/ukraine/economic-growth>(дата звернення: 16.08.2024).
25. Дайджест Industry4Ukraine № 7. Інструменти експортної підтримки для середньо- та високотехнологічних промислових секторів - INDUSTRY4UKRAINE. *INDUSTRY4UKRAINE*. URL: <https://www.industry4ukraine.net/digest-7/>(дата звернення: 16.08.2024).
26. 10 000 євро для малого бізнесу: отримайте грант від EU4Business. *Міністерство цифрової трансформації України*. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/10-000-evro-dlya-malogo-biznesu-otrimayte-grant-vid-eu4business>(дата звернення: 16.08.2024).
27. Антимонопольний комітет України - Розпочав роботу новий проект Європейського Союзу щодо регулювання конкуренції та державної допомоги в Україні. *Головна | Антимонопольний комітет України*. URL: <https://amcu.gov.ua/news/rozpochav-robotu-novij-proekt-yevropejskogo-soyuzu-shchodo-regulyuvannya-konkurenciyi-ta-derzhavnoyi-dopomogi-v-ukrayini>(дата звернення: 16.08.2024).
28. 60 000 доларів для малих та середніх підприємців: стартує освітньо-грантова програма «Міцність». *Міністерство цифрової трансформації України*. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/60-000-dolariv-dlya-malikh-ta-serednikh-pidpriemtsiv-startue-osvitno-grantova-programa-mitsnist>(дата звернення: 16.08.2024).
29. Інноваційний розвиток в промисловості – що має змінити війна? - INDUSTRY4UKRAINE. *INDUSTRY4UKRAINE*. URL: <https://www.industry4ukraine.net/publications/innovacijnyj-rozvytok-v-promyslovosti-shho-maye-zminyty-vijna/>(дата звернення: 16.08.2024).

References

1. EUR-Lex - 52013XC0723(03) - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Dostup do zakonodavstva Yevropejskoho Soiuzu – vyberit svoiu movu. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_2013.209.01.0001.01.ENG (data zvernennia: 12.08.2024).
2. EUR-Lex - 12012M/TXT - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Dostup do zakonodavstva Yevropejskoho Soiuzu – vyberit svoiu movu. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012M/TXT> (data zvernennia: 12.08.2024).
3. Rehionalna dopomoha. Konkurentna polityka. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/regional_aid/impact_assessment_report_en.pdf (data zvernennia: 12.08.2024).
4. Rehlament. Konkurentna polityka. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/state-aid/legislation/regulations_en (data zvernennia: 12.08.2024).
5. EUR-Lex - 52013XC0723(03) - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52013XC0723\(03\)\(date of access: 15.08.2024\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52013XC0723(03)(date of access: 15.08.2024)).

6. Komashenko T. A. Rozvytok systemy derzhavnoi dopomohy. Investytsii: praktyka ta dosvid. 2015. № 15. S. 88–91. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/15_2015/21.pdf(дата зvernennia: 15.08.2024).
7. Competition Policy. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/system/files/2023-10/overview_of_TCTF_section_2_8_schemes.pdf(дата зvernennia: 15.08.2024).
8. Antymonopolnyi komitet Ukrainy. URL: <https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/620/3c0/0c9/6203c00c947ec265372141.pdf>(дата зvernennia: 15.08.2024).
9. EUR-Lex - 52013XC0723(03) - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_2013.209.01.0001.01.ENG(дата зvernennia: 15.08.2024).
10. Regulation - 651/2014 - EN - General Block Exemption Regulation - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_2014.187.01.0001.01.ENG(дата зvernennia: 15.08.2024).
11. Regulation - 2023/1315 - EN - EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_2023.167.01.0001.01.ENG&toc=OJ.L:2023:167:TOC(дата зvernennia: 15.08.2024).
12. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-n#Text>(дата зvernennia: 15.08.2024).
13. Analiz mistsevykh biudzhetiv za 2023 rik | Vseukrainska Asotsiatsiia OTH. Vseukrainska Asotsiatsiia OTH. URL: <https://hromady.org/analiz-miscevix-byudzhetiv-za-2023-rik/>(дата зvernennia: 15.08.2024).
14. Finansova pidtrymka biznesu. NISD URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/instrumenty-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-ukrayini-veresen>(дата зvernennia: 15.08.2024).
15. Pro derzhavnu dopomohu subiektam hospodariuvannia. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>(дата зvernennia: 15.08.2024).
16. Pro zatverdzhennia kryteriiv otsinky dopustymosti derzhavnoi dopomohy subiektam hospodariuvannia dlia zabezpechennia rozvytku rehioniv ta pidtrymky serednoho ta maloho pidpriemnytstva. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-2018-n#Text>(дата зvernennia: 16.08.2024).
17. Regional Aid. Competition Policy. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/state-aid/legislation/modernisation/regional-aid_en(дата зvernennia: 16.08.2024).
18. Ekonomichna pravda. Mikro-, maliy ta serednii biznes: stiikist v chasy viiny, potentsial dlia vidbudovy Ukrainy. Ekonomichna pravda. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/2/709420/>(дата зvernennia: 16.08.2024).
19. Indeks nastroiv maloho biznesu. URL: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Prezentatsiya-MSB-indeksu-2023.pdf>(дата зvernennia: 16.08.2024).
20. Advanter ua. URL: <https://advanter.ua/blog/stan-ta-perspektivi-malogo-j-serednogo-biznesu>(date of access: 16.08.2024).
21. Prohrama «Hrant vid EU4Business dlia mikrobiznesu» (bdf.gov.ua) URL: <https://microgrants.bdf.gov.ua>
22. Ekonomichna pravda. Mikro-, maliy ta serednii biznes: stiikist v chasy viiny, potentsial dlia vidbudovy Ukrainy. Ekonomichna pravda. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/2/709420/>(дата зvernennia: 16.08.2024).
23. Evropeyskyi bank rekonstruktsyy y rozvytia (EBRR). European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). URL: <https://www.ebrd.com/ru/home.html>(дата зvernennia: 16.08.2024).
24. Ekonomichnyi rozvytok | Ukraine | U.S. Agency for International Development. U.S. Agency for International Development. URL: <https://www.usaid.gov/uk/ukraine/economic-growth>(дата зvernennia: 16.08.2024).
25. Daidzhest Industry4Ukraine № 7. Instrumenty eksportnoi pidtrymky dlia seredno- ta vysokotekhnolohichnykh promyslovykh sektoriv - INDUSTRY4UKRAINE. INDUSTRY4UKRAINE. URL: <https://www.industry4ukraine.net/digest-7/>(дата зvernennia: 16.08.2024).
26. 10 000 yevro dlia maloho biznesu: otrymajte hrant vid EU4Business. Ministerstvo tsyfrovoy transformatsii Ukrainy. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/10-000-evro-dlya-malogo-biznesu-otrimayte-grant-vid-eu4business>(дата зvernennia: 16.08.2024).
27. Antymonopolnyi komitet Ukrainy - Rozpochav robotu noviyi proekt Yevropeiskoho Soiuzu shchodo rehuliuвання konkurentsii ta derzhavnoi dopomohy v Ukraini. Holovna | Antymonopolnyi komitet Ukrainy. URL: <https://amcu.gov.ua/news/rozpochav-robotu-novij-proekt-yevropejskogo-soyuzu-shchodo-regulyuvannya-konkurenciyi-ta-derzhavnoyi-dopomogi-v-ukrayini>(дата зvernennia: 16.08.2024).
28. 60 000 dolariv dlia malykh ta serednikh pidpriemstiv: startue osvitho-hrantova prohrama «Mitsnist». Ministerstvo tsyfrovoy transformatsii Ukrainy. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/60-000-dolariv-dlya-malikh-ta-serednikh-pidpriemstiv-startue-osvitho-grantova-programa-mitsnist>(дата зvernennia: 16.08.2024).
29. Innovatsiinyi rozvytok v promyslovosti – shcho maie zminyty viina? - INDUSTRY4UKRAINE. INDUSTRY4UKRAINE. URL: <https://www.industry4ukraine.net/publications/innovacijnyj-rozvytok-v-promyslovosti-shho-maye-zminyty-vijna/>(дата зvernennia: 16.08.2024).